

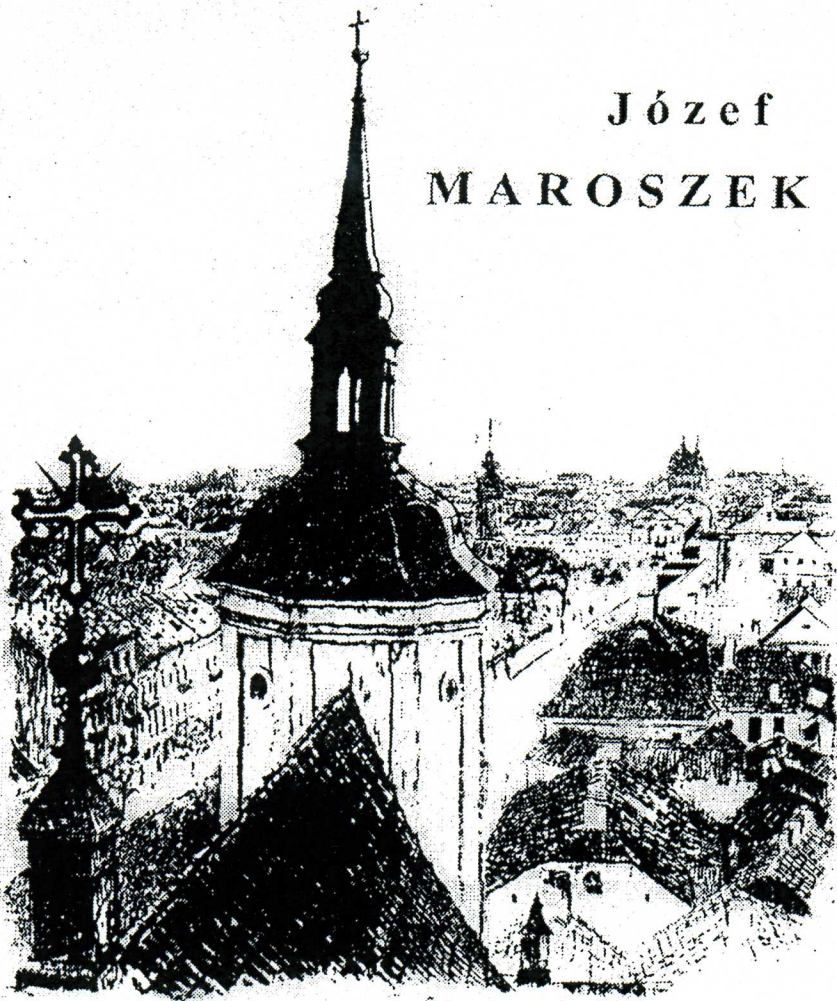

EUROPA ORIENTALIS

*Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza
po współczesność*

Józef
MAROSZEK

EKSLIBRIS

EUROPA ORIENTALIS

POLSKA I JEJ WSCHODNI SĄSIEDZI
OD ŚREDNIOWIECZA PO WSPÓŁCZESNOŚĆ

Redakcja naukowa

Zbigniew Karpus, Tomasz Kempa, Dorota Michaluk

EUROPA ORIENTALIS

POLSKA I JEJ WSCHODNI SĄSIEDZI
OD ŚREDNIOWIECZA PO WSPÓŁCZESNOŚĆ

*Studia i materiały ofiarowane
Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi
w 65 rocznicę urodzin*

*Józefowi Mawszkowi
Najlepszemu historykowi śródznaska
Białegostoku i ziem Podlasia
od Bugów po Niemen i Prypjat,
z wdzięcznością za współpracę
przez lat dwadzieścia
Toruń, 11. IV. 97. Stanisław Alexandrowicz*

Recenzenci
Stanisław Gajewski, Henryk Wisner

Projekt okładki
Zygryd Gardzielewski

Ilustracja na okładce: Tomasz Makowski, *Abris albo zrysowanie Sto-
łecznoego Miasta Moskwy...*, Nieśwież 1611. Fragment przedstawiający
Kreml, powiększony 1,5 raza (Muzeum Narodowe w Poznaniu, Gabinet
Rycin, sygn. MNP/G 22054)

Druk pracy dofinansowany przez Komitet Badań Naukowych

Redaktor
Danuta Murawska

Korektor
Mirosława Szprenglewska

ISBN 83-231-0821-8

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 1996

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

87-100 Toruń, ul. Gagarina 11, Dział Wydawnictw tel. 14-295, kolportaż tel. 14-238

Wydanie pierwsze. Nakład 570 egz. Ark. wyd. 43,5

Skład: Usługi Komputerowe KONTEKST, Toruń

Druk: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL, Inowrocław

SPIS TREŚCI

<i>Tabula gratulatoria</i>	7
Profesor Stanisław Alexandrowicz (rys biograficzny)	9
Bibliografia prac Stanisława Alexandrowicza	11
Artur KIJAS (Poznań) — Nowogród Wielki w <i>Rocznikach</i> Jana Długosza	25
Генадзь СЕМЯНЧУК (Гродна) — Фармаванне тэрыторыі полацкай зямлі ў IX–XI стст. (этапы, агульнае, асаблівасці)	35
Jan TĘGOWSKI (Toruń) — Który Konstanty — Olgierdowic czy Koriatowic — był przodkiem kniaziów Czartoryskich?	53
Jan PAKULSKI (Toruń) — Monety litewskie w zbiorze numizmatycznym Instytutu Historii i Archiwistyki UMK	61
Jerzy OCHMAŃSKI (Poznań) — Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku	73
Andrzej WYCZAŃSKI (Warszawa) — Spojrzenie na administrację polską XVI wieku (postulaty badawcze)	85
Włodzimierz JARMOLIK (Białystok) — Kariery polityczne dworzan litewskich Kazimierza Jagiellończyka	93
Józef MAROSZEK (Białystok) — Kościół św. Anny w Wilnie — zagadka historii i architektury	103
Jerzy ZIELENIEWSKI (Białystok) — Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI wieku	115
Dorota MICHALUK (Toruń) — Miasteczko Narew w XVI wieku — powstanie i rozwój ...	127
Marzena LIEDKE (Białystok) — Świadomość narodowa i udział szlachty oraz możliwych ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w kształtowaniu się narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI wieku	135
Tomasz KEMPA (Toruń) — Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku	145
Krzysztof MIKULSKI (Toruń) — Nazwy ulic Nowego Miasta Torunia w pierwszej połowie XVIII wieku	169
Janusz MAŁŁEK (Toruń) — Polscy i litewscy studenci na uniwersytecie królewieckim w XVI i XVII wieku	177
Marceli KOSMAN (Poznań) — Kalwini w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego — elementy rodzime i wpływy obce	187
Tadeusz Marian NOWAK (Warszawa) — Szwedzka mapa przemarszu wojsk Karola XII w 1708 roku z Kujaw na Białoruś	197
Antoni MIRONOWICZ (Białystok) — Organizacja Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku	211
Małgorzata MOROZ (Białystok) — Józef Markiewicz — komornik województwa wileńskiego (2 połowa XVIII wieku)	219
Albina SIEMIENCZUK (Mińsk) — Nie znane Estreicherowi wydania kronik polskich z XV–XVIII wieku w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie	231

- Barbara JANISZEWSKA-MINCER (Bydgoszcz) — Wpływ stosunków polsko-rosyjskich na sprawy Prus Książęcych w latach 1600–1611 2
- Wojciech POLAK (Toruń) — Nieznany list hetmana Stanisława Żółkiewskiego do króla Zygmunta III Wazy z 26 września 1610 roku 2
- Benon MIŚKIEWICZ (Poznań) — Oblężenie Lwowa w 1648 roku przez Bohdana Chmielnickiego 2
- Władysław A. SERCZYK (Białystok) — W poszukiwaniu pokoju. Ostatnia misja Jakuba Śmiarowskiego 2
- Andrzej RACHUBA (Warszawa) — Komisja wileńska w 1650 roku 2
- Bogusław DYBAŚ (Toruń) — Projekt budowy manufaktury zbrojeniowej w dobrach radziwiłłowskich w okolicach Słucka z 1670 roku 2
- Grzegorz BŁASZCZYK (Poznań) — Ze studiów nad dochodami duchowieństwa katolickiego (na przykładzie diecezji żmudzkiej i wileńskiej w XVII i XVIII wieku) 2
- Antoni DYDYCZ (Drohiczyn) — Z dziejów kapucyńskiego klasztoru w Lubieszowie ... 3
- Józef PORZECKI (Grodno) — Ksiądz profesor Marcin Poczobutt-Odlanicki (1728–1810). Szkic biograficzny 3
- Jerzy SERCZYK (Toruń) — Idea imperialna — rosyjska ideologia historyczna. Przegląd problematyki 3
- Krzysztof BISKUP (Gdańsk-Oliwa) — Budowa twierdzy giżyckiej 3
- Andrzej NIEUWAŻNY (Toruń/Nancy) — Rosyjscy inżynierowie wojskowi a twierdza toruńska 1813–1815 3
- Sławomir KALEMBKA (Toruń) — Odwiedziny Bułgarii przez Adama Mickiewicza w 1855 roku 3
- Teresa GILAS (Toruń) — Wasilija Botkina obraz Hiszpanii z 1845 roku 3
- Stanisław LITAK (Lublin) — Rosyjski atlas narodowościowo-wyznaniowy z 1864 roku ... 3
- Irena MATUS (Bielsk Podlaski) — Cerkiewno-parafialna szkoła w Knorozach 3
- Ryszard SUDZIŃSKI (Toruń) — Sanacja Starego Miasta w Toruniu na tle polskiej i europejskiej myśli oraz praktyki konserwatorskiej w XIX i XX wieku .
- Elżbieta ALABRUDZIŃSKA (Toruń) — Położenie protestantów na terenie Królestwa Polskiego i tzw. guberni zachodnich Rosji w czasie pierwszej wojny światowej
- Ryszard JADCZAK (Toruń) — Ze studiów wschodnich Bogumiła Jasinowskiego
- Piotr STAWECKI (Warszawa) — Koncepcje Józefa Piłsudskiego organizacji państwowych władz wojskowych .....
- Anatol HRYCKIEWICZ (Mińsk) — Generał Stanisław Bułak-Bałachowicz — wojskowy dowódca i działacz polityczny (lata 1918–1920) .....
- Oleg ŁATYSZONEK (Białystok) — Rozmowy Józefa Piłsudskiego z Antoniną Kiewiczem. Przyczynek do dziejów stosunków polsko-białoruskich .....
- Zbigniew KARPUS (Toruń) — Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924 .....
- Emilian WISZKA (Toruń) — Działalność wydawnicza żołnierzy Armii URL internowanych w Aleksandrowie Kujawskim .....
- Karol GRÜNBERG (Toruń) — Z działalności wywiadu radzieckiego w Polsce w czasie wojny 2
- Mieczysław WOJCIECHOWSKI (Toruń) — Władysław Raczkiewicz — działacz państwowy i państwowy na Wileńszczyźnie i Pomorzu w okresie międzywojennym (ocena jego działalności w nieznanym przemówieniu z lipca–sierpnia 1939 r.)

Roman TOMASZEWSKI (Warszawa) — Dzieje „Cesarza Franciszka Józefa I Fundacji jubileuszowej”	493
Jacek GZELLA (Toruń) — Przynależność do Polski i statut ziemi wileńskiej w myśli politycznej Władysława Studnickiego (do 1923 r.)	501
Henryk NOWICKI (Toruń) — Kontrola państwowa w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej	511
Krystyna i Witold ARMONOWIE (Toruń) — Curiosum genealogiczne	521
Mieczysław BIELSKI (Toruń) — Generał Ludwik Kmicic-Skrzyński (1893–1972). (Szkic biograficzny)	525
Witold WOJDYŁO (Toruń) — Funkcja mitu w koncepcjach wychowania narodowego	533
Waldemar REZMER (Toruń) — Lotnictwo wojskowe Litwy 1919–1940	545
Zofia WASZKIEWICZ (Toruń) — Stolica Apostolska a kraje bałtyckie w latach 1918–1945	559
Zenon Hubert NOWAK, Janusz TANDECKI (Toruń) — Plan badań nad dziejami Pomorza Nadwiślańskiego Ericha Keysera z 1936 roku	585
Mirosław GOLON (Toruń) — Symbole wdzięczności czy uległości? Pomniki wdzięczności Armii Czerwonej — przyczynek do dziejów propagandy komunistycznej w Polsce po drugiej wojnie światowej	601
Roman T. MARCHWIŃSKI (Bydgoszcz) — Ksiądz Władysław Bukowiński (1905–1974) w świetle listów do profesora Karola Górskiego	619
Roman BÄCKER (Toruń) — Koncepcja państwa prawa i jej realizacja w Rosji i w Polsce w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Próba ujęcia komparatystycznego	629
Wykaz skrótów	637

JÓZEF MAROSZEK

(BIAŁYSTOK)

KOŚCIÓŁ ŚW. ANNY W WILNIE — ZAGADKA HISTORII I ARCHITEKTURY

Podstawowym problemem sakralnego budownictwa cerkiewnego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego był obowiązujący zakaz budowy nowych i remontu starych cerkwi. Prawo to miał ustanowić — według niektórych historyków — Kazimierz Jagiellończyk na życzenie swego syna świętego Kazimierza, według innych jeszcze król Władysław Jagiełło¹. Aleksander Jagiellończyk wyjaśniając swemu teściowi Iwanowi III, wielkiemu księciu moskiewskiemu, powody, dla których nie mógł zbudować na zamku wileńskim osobnej cerkwi dla królowej Heleny, pisał: *Što jeste govorili nam ot velikago knjazia Ivana Vasileviča abychmo dočeri*

¹ P. N. Batjuškov, *Belorussija i Litva. Istoričeskija sud'by Severo-Zapadnogo Kraja*, Petersburg 1890, s. 125; F. Papée pisał: *Królewicz Kazimierz umarł na Litwie, tutaj grób jego zastłynął cudami, stąd stał się szczególnie patronem Litwy — ale za życia ze wszystkich krajów, w których go czekało dziedzictwo, ten najmniej pociągał do siebie Kazimierza. Legenda opowiada, że miał szczególną niechęć do wyznawców wschodniego Kościoła, którzy tak przeważną część ludności Litwy, panującej wówczas jeszcze i nad Wołyniem i nad Ukrainą i nad Zadnieprzem, stanowili. Ba, nawet przypisuje mu działanie na ojca — czasem skuteczne, czasem bezskuteczne — w tym kierunku, by nie pozwalał na budowę nowych i na odnawianie starych cerkwi. O ile wiadomość o takim wpływie królewicza jest wiarogodną osądzić dzisiaj nie umiemy, ponieważ nie znamy aktu, na który się legenda powołuje, a który miał się niegdyś znajdować w archiwum kapituły wileńskiej. To jednak nowsze badania wyświełiły na pewno, że istniał rzeczywiście podobny zakaz budowania nowych cerkwi, a tylko nie istniał zakaz odnawiania starych. Bądź co bądź jednak wspomnienie barbarzyńskiego zamachu z r. 1481 nie mogło należeć u królewicza do przyjemnych wrażeń — por. F. Papée, *Święty Kazimierz*, [w:] *Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka*, Warszawa 1907, s. 148; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, Ateneum Wileńskie, R. II, 1924, z. 5-6, s. 140-147.*

ego, a našej velikoj knieginie postavili cerkov grečeskogo zakonu na perechode, podle jej chorom — ino knjazi naši i panove vsja zemlja majut na to v pravach napisano, što cerkvej grečeskogo zakonu i bolše ne pribavljat', ino nam tych prav predkov našich i otca našogo, i našich ne goditsja ruchati. A knieginie našoj eje milosti cerkov grečeskogo zakonu v gorode est blizko. Koli ej milosti vschočet do cerkvi, i my ej v tom ne boronim. Cerkwiew, do której blisko było królowej — to katedralny sobór pw. Preczystej Bogorodzicy. Do niego zawitała po raz pierwszy 15 lutego 1495 roku, gdy przybyła do Wilna w orszaku weselnym. W 1496 roku obdarzyła świątynię majątnością Żagary w pow. trockim. Gdy zmarła 24 stycznia 1513 r., ciało królowej pochowano w soborze, umieszczając nagrobną płytę brązową z napisem słowiańskim i trzema herbami: moskiewskim, litewskim i polskim.

Wilno, tak jak inne miasta W. Ks. Litewskiego, nie było organizmem miejskim jednolitym. Osiedlanie się w nim mieszkańców różniących się religią, mową, a przede wszystkim prawem powodowało, że istniały w ówczesnych miastach litewskich, a również i w Wilnie odrębne dzielnice — zamieszkałe przez Rusinów, katolików — Litwinów i Lachów, czyli Polaków, a także Tatarów, Karaimów, Niemców, Żydów. Katolicy jeszcze przed chrztem Litwy zamieszkiwali sąsiedztwo kościoła św. Mikołaja, a także franciszkańskiego konwentu przy kościele Najświętszej Marii Panny, a po 1387 roku północno-zachodnią część miasta. Wytworzył się charakterystyczny dwudział na dzielnice zamieszkałe przez ortodoksyjnych Rusinów i katolików. Granica biegła właściwie wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego, jaki wiódł gościńcem miednickim przez Ostrą Bramę, Rynek, ulice Wielką i Zamkową do Zamku. Była to paradna droga, którą do miasta wjeżdżali królowie i dostojni goście. Na południowy wschód od tego ciągu usytuowane było Wilno *ruskie* z licznymi cerkwiemi, na północny zachód Wilno *niemieckie* z wieloma kościołami. Istniały wszak pewne odstępstwa od tej zasady — dwie cerkwie zbudowano już poza tą linią: św. Trójcy i Zmartwychwstania Chrystusa na rogu Rynku i ul. Szklanej.

Dzielnica *ruska* zaczynała się od ulicy Wielkiej, ciągnęła się do rzeki Wilejki i dalej poza nią, do dzielnicy miasta nazywanej Zarzeczem. W *mieście ruskim* znajdowały się liczne cerkwie². W 1511 roku były to³:

² O. V. Ščerbickij, *Vilenskij Prečistenskij sobor*, Vilna 1908, s. 98; P. N. Batjuškov, op.cit., s. 125.

³ Wyliczenie cerkwi istniejących w 1511 r. podał J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 81, wg: *Archeografičeskij sbornik dokumentov odnosjaščisja k istorii Severo-Zapadnoj Rusi*, t. VI, Vilno 1870, nr 4, s. 6; nr 9, s. 19, 45; nr 42, s. 62.

1. Soborna — sobór Preczystej Bogorodzicy według tradycji prawosławnej miał być założony w 1346 r. przez księżniczkę twerską Julianę, drugą żonę księcia Olgierda, matkę Jagiełły. Od 1414 roku była to siedziba metropolity.
2. Troicka — cerkiew św. Trójcy, założona przez Julianę księżniczkę twerską, drugą żonę Olgierda, przy której później do 1839 roku funkcjonował klasztor Bazylianów. Prawo mianowania archimandrytów tego monasteru zyskała 12 marca 1510 roku królowa Helena, żona Aleksandra Jagiellończyka, a istniejącą do dziś cerkiew wybudował w 1514 r. Konstantyn Ostrogski jako wotum za zwycięstwo pod Orszą. Otrzymał on pozwolenie króla Zygmunta I *na murowanie cerkwi S. Trójcy na pagórku miasta, którędy idą do bramy na gościńcu miednickim*⁴. Było to według tradycji miejsce, gdzie w 1347 roku zginęli straceni za wiarę chrześcijańską trzej dworzanie Olgierda — Jan, Antoniusz i Eustachy⁵.
3. Pereniesińska — cerkiew św. Mikołaja przy ul. Wielkiej, założona przez Julianę, żonę księcia Olgierda, w pierwszej połowie XIV wieku; zniszczona przez pożar, później odbudowana została w 1514 roku przez Konstantego Ostrogskiego.
4. Piatnicka — cerkiew św. Paraskiewy przy ul. Wielkiej, być może najdawniejsza spośród wileńskich świątyń wyznania greckiego, według tradycji wzniesiona przez Marię, księżną witebską, pierwszą żonę księcia Olgierda, zaślubioną w 1318, zmarłą w 1346 roku.
5. Kuzmodemianska — cerkiew św. Kosmy i Damiana na rogu ulic Sawicz i Bakszty, która spłonęła w 1655 r., a na jej miejscu w 1670 roku wzniesiono kościół i klasztor Augustianów.
6. Spaska — przy ul. Spaskiej (do 1915 r.; w okresie międzywojennym ul. Miłosierna), w sąsiedztwie soboru Uspińskiego. Pierwotnie przy tej cerkwi funkcjonował szpital, czyli przytułek dla starców i ubogich.
7. Iwanowska — cerkiew św. Jana Chrzciciela obok cerkwi Pokrowskiej, po lewej stronie ul. Literackiej, pod nr. 5.
8. Michałowska — cerkiew św. Michała Archaniola w sąsiedztwie cerkwi św. Jana Chrzciciela, na rogu ulic Wielkiej i Pokrowskiej.
9. Ekaterińska — cerkiew św. Katarzyny na końcu cmentarza Preczyścińskiego i klasztoru Bernardynek.
10. Rożestwińska — cerkiew Bożego Narodzenia; cmentarz jej stykał się z cmentarzem cerkwi św. Eliasza.
11. Woskresińska — Wniebowstąpienia Pańskiego, na rogu Rynku i ul. Szklarzy.

⁴ M. Kałamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990, s. 10.

⁵ J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923, s. 173–179.

12. Juriewska — cerkiew św. Jerzego na Rossie, należąca do tzw. Bractwa Roskiego, jednego z pięciu w XVI wieku miodowych bractw ruskich w Wilnie cechu rzemieślniczego czapników, sukienników i nogawiczników. Inne bractwa miodowe, jak Bractwo Burmistrzowskie (skupiające prawosławnych burmistrzów, rajców i ławników), Bractwo Kuśnierskie (skupiające kupców futrzarskich) i Bractwo Kupieckie oraz Bractwo Garbarskie gromadziły się w soborze Uspeńskim (choć co do tej lokalizacji nie ma wątpliwości jedynie w przypadku Bractwa Burmistrzowskiego, zwanego też Pańskim).

13. Nikolska — cerkiew Uspeńska (św. Mikołaja) na rogu Zaułku Łotoczek po stronie lewej, idąc od ul. Wielkiej do soboru Preczystieńskiego. Tu pochowano w pierw trzech męczenników prawosławnych zamordowanych w miejscu cerkwi św. Trójcy.

Prócz nich w opracowaniach historycznych czytamy o innych świątyniach *greckich* funkcjonujących w XVI wieku⁶. Były to:

14. Pokrowska — cerkiew Pokrowska na samym końcu ul. Prieczistskiej (1908 r.; wcześniej ul. Pokrowska, a w okresie międzywojennym ul. Wolana).

15. Cerkiew św. Eliasza Proroka, po prawej stronie zaułku Łotoczek.

16. Pietropawłowska — cerkiew św. Piotra i Pawła na Zarzeczu, w obrębie cmentarza przy kościele św. Bartłomieja i klasztoru, zbudowana po 1532 roku⁷.

W dniu 30 września 1469 roku dokument fundacyjny bernardynów wileńskich, osadzonych przez króla Kazimierza Jagiellończyka, dawał zakonnikom odpowiedni plac i pomoc materialną przy budowie drewnianego kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu i św. Bernarda ze Sieny. Już w 1468 roku Kazimierz Jagiellończyk zwracał się do papieża Pawła II z prośbą o założenie, za zgodą wikariusza generalnego cismontańskiego, jak również biskupa ordynariusza, pięciu domów klasztornych zakonu minorytów od obserwy (bernardynów) w Koronie i tyłuż w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na Rusi, wraz z kościołami i cmentarzami, które powstać miały z ofiar wiernych. Upraszał też papieża o uprzywilejowanie i udzielenie łask podnosząc przykładne życie tychże braci i gorliwe głoszenie przez nich Słowa Bożego na Litwie i Rusi wśród heretyków i schizmatyków. Papież zezwolił królowi na tę fundację 23 lipca 1468 roku, a już tego samego dnia innym listem zwracał się do opata mogilskiego Piotra Hirszberga z Brzegu, zalecając mu wykonanie zarządzenia, którym

⁶ Por. J. Garniewicz, *Wileńskie świątynie od czasów najdawniejszych do obecnych. Przewodnik historyczny*, Kędzierzyn 1993; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno 1929.

⁷ J. Ochmański, op.cit., s. 81.

odpowiadał przychylnie na prośbę króla Kazimierza dotyczącą fundacji pięciu domów bernardyńskich w Koronie i pięciu na Litwie i Rusi. Czwartego kwietnia 1471 roku marszałek hospodarski Stanisław Szandziwojowicz fundował bernardynów w Kownie⁸.

Prowincjałem polskiej prowincji bernardyńskiej został Marian (Jan) z Jeziorka, postać bardzo wybitna. To jego pomysłem była misja wschodnia bernardynów, mająca na celu nawracanie na katolicyzm prawosławnych Rusinów i Wołochów, jeszcze nie schrystianizowanych Litwinów i Tatarów–muzułmanów. Marian z Jeziorka często odwiedzał Włochy podczas wyjazdów na kapituły generalne i wyjednał wówczas u papieży Sykstusa IV i Innocentego VIII rozległe przywileje dla bernardynów polskich, takie, jakie ten zakon posiadał w Ziemi Świętej i Bośni⁹.

Wileński klasztor Bernardynów znajdował się na zewnątrz murów obronnych miasta, gdyż w obrębie murów nie znaleziono miejsca na fundację. Około 1490 roku bernardyni wzniesli na miejscu drewnianych budynki murowane — kościół i klasztor. Przed 1500 rokiem do tego kościoła snycerz bernardyński brat Sylwester wykonał znakomite stalle gotyckie. Konstrukcja kościoła i klasztoru okazała się jednak wadliwa. Już w 1500 roku zdecydowano się rozebrać kościół i większą część klasztoru. Nabożeństwa przeniesiono do nowo ufundowanego przez króla Aleksandra Jagiellończyka kościoła św. Anny¹⁰. Czas budowy tej z kolei świątyni określa się na lata 1501–1502¹¹, tak ważne dla realizacji unii kościelnej.

Kościół św. Anny oddzielały początkowo od zabudowań bernardyńskich miejskie mury obronne wznoszone od 1503 r.¹², później mury zostały zburzone w związku z poszerzeniem miasta o przedmieście, na którym znajdował się klasztor bernardyński. Budowniczym obu kościołów, św. Anny i bernardyńskiego, był Michał Enkinger, stąd duże podobieństwo stylu obu świątyń. Kościół św. Anny, jakkolwiek usytuowany obok zespołu bernardyńskiego, początkowo nie był własnością tego zgromadzenia.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. I (1387–1507), Kraków 1948, nr 258, 259, s. 296–299, 303–306.

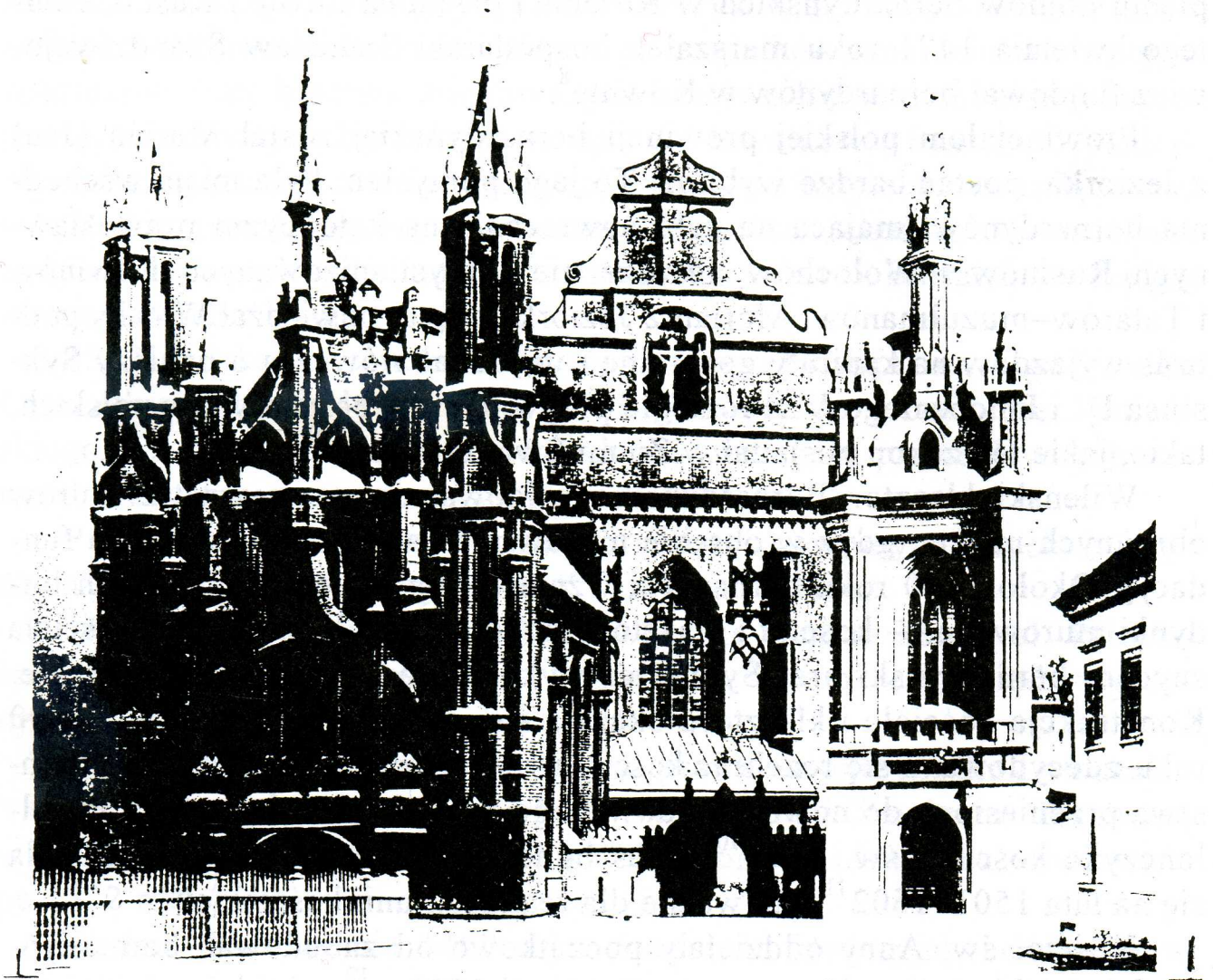
⁹ H. E. Wyczawski, *Marian (Jan) z Jeziorka*, PSB, t. 20, s. 11–12.

¹⁰ *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 433–439; K. Misius, R. Sinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnycios (zinynas)*, Vilnius 1993, s. 595–596.

¹¹ V. A. Čanturija, J. Minkjavičjus, J. M. Vasiļev, K. Alttoa, *Belorussija, Litva, Latvija, Estonija. Spravočnik–putevoditel*, Moskva 1986, s. 397, il. 100–102. Starsza literatura dot. kościoła św. Anny — zob. V. Drema, *Vilniaus Šv. Onos bažnicio*, Vilnius 1991.

¹² H. Łowmiański, *Sfałszowany opis obwarowania m. Wilna*, Ateneum Wileńskie, 1925, nr 9, s. 82–94; M. Homolicki, *O planach Wilna jakim było w XVI wieku*, Wize-runki i Roztrząsania Naukowe, t. 24, 1843, s. 77.

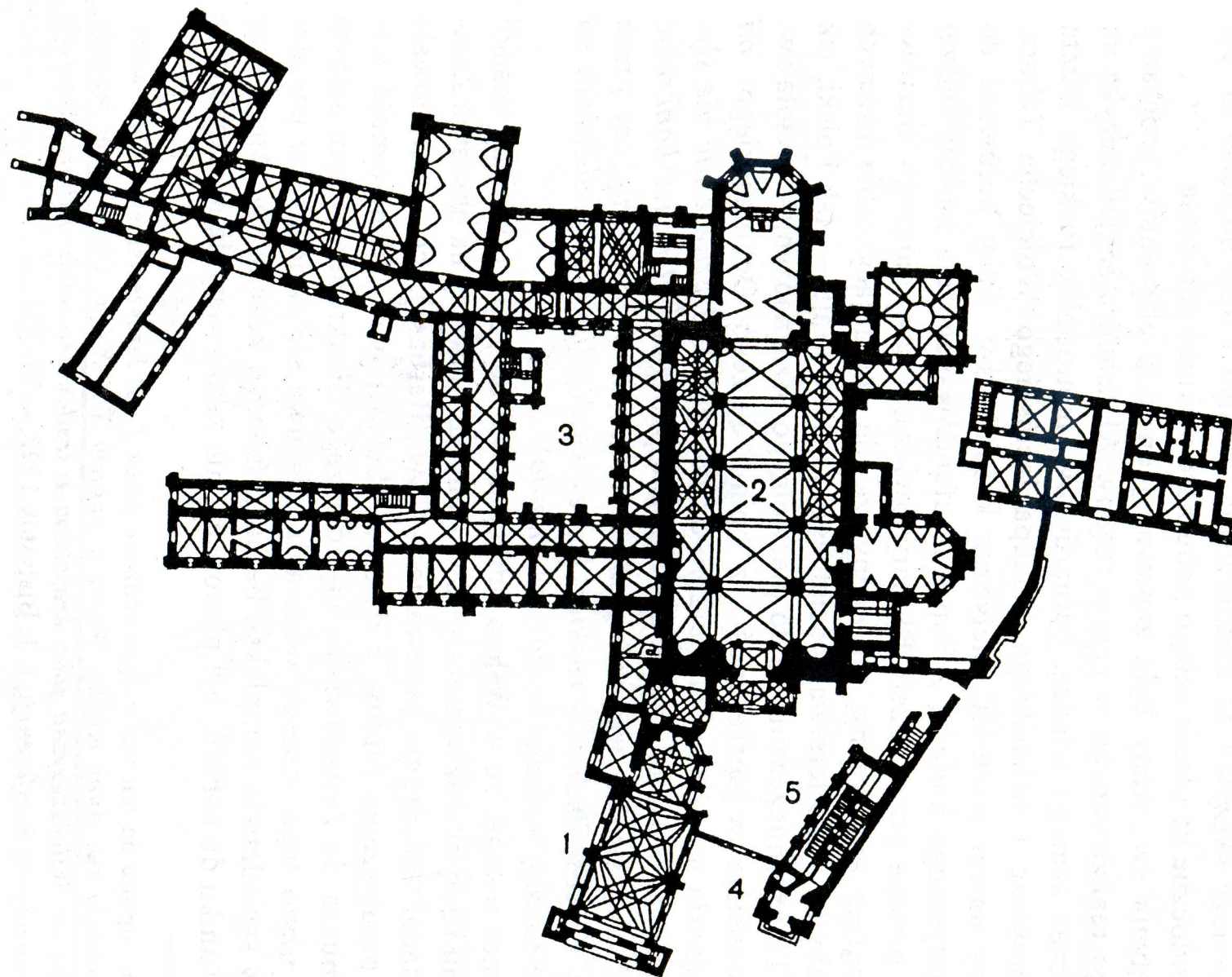
Kościół św. Anny w Wilnie. Zdjęcie z pocz. XX w. ze zbiorów Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku

Nastąpiło to dopiero w roku 1581, gdy królowa Anna Jagiellonka oddała tę świątynię bernardynom. Fundatorem kościoła św. Anny był wielki książę Aleksander Jagiellończyk, a jego pierwotnym przeznaczeniem była siedziba konfraterni św. Anny. Kult tej świętej propagowali bernardyni we wszystkich swych kościołach. Papież Aleksander VI w bulli z 22 maja 1501 roku adresowanej do bernardynów wileńskich nadając odpusty nie wspomina jednak o bractwie św. Anny, widocznie działało ono poza tym klasztorem¹³.

Sąsiadujący z klasztorem bernardyńskim kościół św. Anny usytuowano przy ważnym trakcie — przebiegała tędy ulica podążająca od Zamku na Zarzecze, gdzie przechodziła w drogę prowadzącą do Połocka. Właśnie tędy od 1495 roku podążała na nabożeństwa do cerkwi sobornej królowa Helena. Wystrój gotycki świątyni, a szczególnie jej zachodniej elewacji,

¹³ *Klasztory bernardyńskie w Polsce...*, s. 433–439.

Zespół pobernardyński w Wilnie: 1 — kościół św. Anny, 2 — kościół Bernardynów, 3 — klasztor Bernardynów, 4 — dzwonnica kościoła św. Anny, 5 — kaplica *Scalae Christi*. Wg: V. A. Čanturija, J. Minkjavičius, J. M. Vasil'ev, K. Alttoa, *Belorussija, Litva, Latvija, Estonija. Spravočnik-putevoditel*, Moskva 1986, s. 397

był niewątpliwie zamierzonym efektem mającym wzbudzić podziw. Dekoracja architektoniczna fasady i wolno stojącej obok, współczesnej świątyni dzwonnicy jest bardzo piękna, a wileński kościół św. Anny uważano za jedno z największych osiągnięć gotyku na ziemiach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej¹⁴. Wyraźne nastawienie na ogląd elewacji głównej sprawiło, że budowniczy skrzywił oś orientowania świątyni i dziś odgięcie to jest dobrze widoczne na planie całego pobernardyńskiego założenia.

Świątynia św. Anny była zapewne jednym z elementów programu misyjnego realizowanego w czasie rządów Aleksandra Jagiellończyka na Litwie przez samego władcę, bernardynów, metropolitę ruskiego Józefa Bułharynowicza i wileńskiego biskupa łacińskiego Wojciecha Tabora. Można by nawet wartości estetyczne kościoła św. Anny porównać do piękna gotyckiego kielicha z Supraśla ufundowanego dla najdawniejszej świątyni pewnie przez Józefa Bułharynowicza, a zawierającego niezrównany program artystyczny, tak cenny, że nie znajdujący sobie równych wśród zabytków jubilerstwa kościelnego z całego kraju — tak Polski, jak i Litwy. To przypuszczenie co do pierwotnego przeznaczenia kościoła św. Anny pozostaje w sprzeczności z opinią Jerzego Ochmańskiego: *od wprowadzenia na Litwie katolicyzmu aż po wiek XVI prawie nic nie słychać o tym, by Kościół katolicki na Litwie podejmował jakieś konkretne próby objęcia swoimi wpływami czy to przez unię kościelną, czy przez ponowny chrzest, ludności ruskiej, której władcy litewscy pozostawili od początku zasadę wolnego wyboru wyznania*¹⁵.

Zwraca uwagę, że w Wilnie funkcjonował od 1392 roku inny kościół pod takim samym wezwaniem — św. Anny, usytuowany na obszarze Zamku (posiadał też drugie wezwanie — św. Barbary), co spowodowało wielkie pomieszanie faktów z dziejów obu świątyni¹⁶. Identyczność wezwań zmusza do zastanowienia się, dlaczego dwukrotnie w tym samym mieście użyto tego samego wezwania. Nasuwa się wniosek, że posadowiony w sąsiedztwie kompleksu bernardyńskiego kościół św. Anny, przy ulicy z Zamku do soboru, był planowany nie jako świątynia nastawiona na

¹⁴ Por. opinie na ten temat zgromadzone przez T. S. Jaroszewskiego, *Echa wileńskiego kościoła św. Anny między Wartą a Bugiem XIX–XX w. Urok starej legendy*, [w:] *Wilno — Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji*, t. 1, Białystok 1992, s. 79–104.

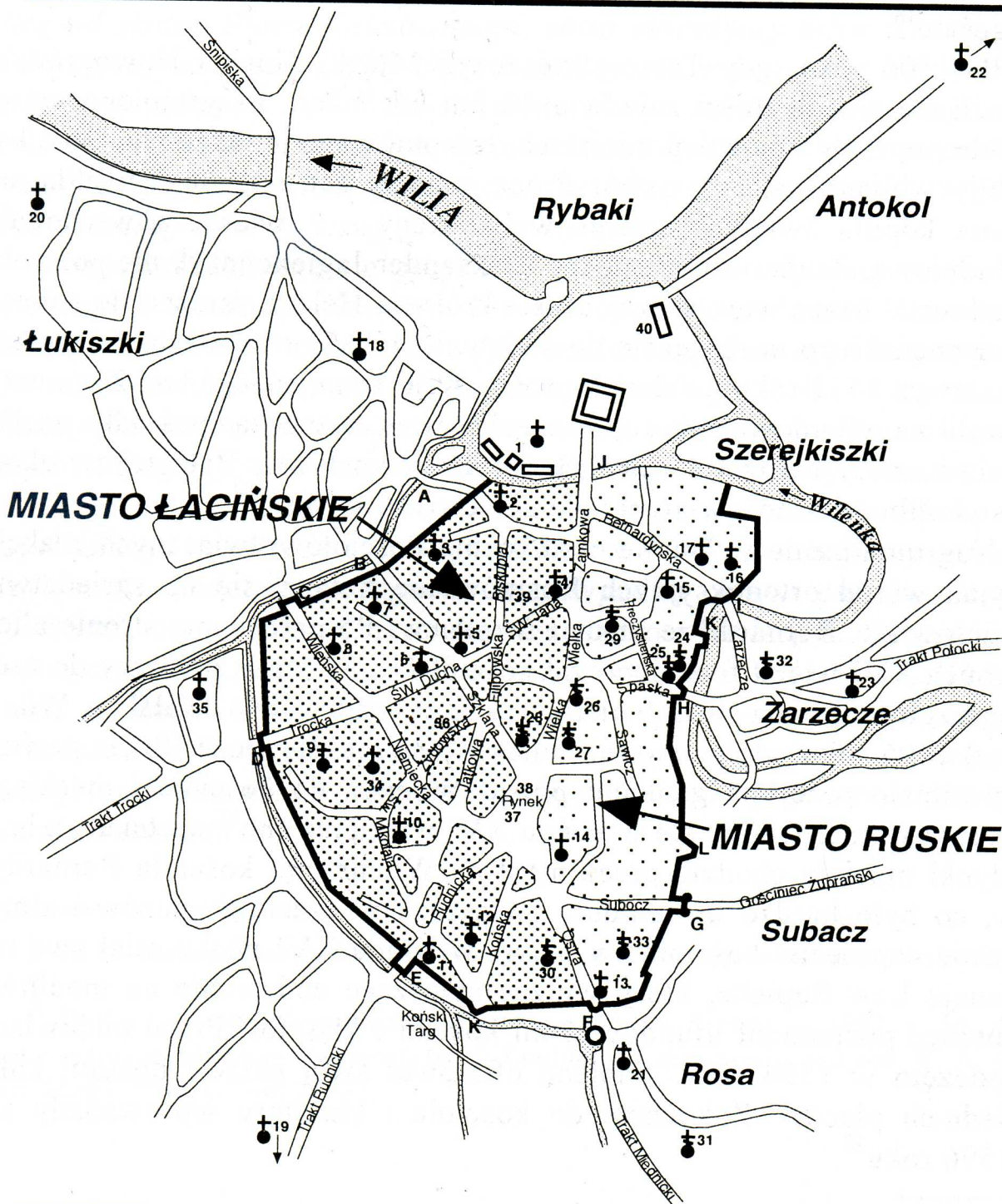
¹⁵ J. Ochmański, op.cit., s. 81.

¹⁶ Np. J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 164–165, połączył w jedno informacje o kościele św. Anny na Zamku z wiadomościami o kościele św. Anny usytuowanym obok zespołu bernardyńskiego. Zagadkę ostatecznie rozwikłał P. Śledziwski, *Kościół św. Anny—św. Barbary intra muros castris vilmensis*, Ateneum Wileńskie, t. IX, 1934, s. 1–32.

PLAN WILNA W POŁOWIE XVII W.

Rekonstrukcja według planu Getkanta i innych źródeł

BRAMY: A- Św. Marii Magdaleny, B- Tatarska, C- Wilejska, D- Trocka, E- Rudnicka, F- Ostra, G- Subacza, H- Spaska, I- Bernardyńska, J- Zamkowa,
BASZTY: K- Okrągła, L- Bakszta, M- (bez nazwy),
KOŚCIOŁY: 1- Katedralny, 2- Św. Marii Magdaleny, 3- Św. Krzyża, 4- Św. Jana, 5- Św. Trójcy, 6- Św. Ducha, 7- Św. Ignacego, 8- Św. Katarzyny, 9-
 N.M. Panny, 10- Św. Mikołaja,
 11- WW. Świętych, 12- Św. Józefa Oblubieńca, 13- Św. Teresy, 14- Św. Kazimierza, 15- Św. Michała Archanioła, 16- Ś.Ś. Franciszka i Bernarda, 17- Św.
 Anny, 18- Św. Jerzego, 19- Św. Stefana,
 20- Ś.Ś. Filipa i Jakuba, 21- Ś.Ś. Józefa i Nikodema, 22- Ś.Ś. Piotra i Pawła, 23- Św. Bartłomieja,
CERKWIE: 24- Metropolitalna, 25- Spaska, 26- Piatnicka, 27- Św. Mikołaja, 28- Zmartwychwstania, 29- Św. Jana Chrzciciela, 30- Św. Trójcy, 31- Św.
 Jerzego, 32- Św. Piotra, 33- Św. Ducha,
ZBORY: 34- Kalwiński, 35- Luterski,
SYNAGOGA- 36, **RATUSZ-** 37, **IMBARY-** 38, **AKADEMIA-** 39, **ZEGHAUS-** 40.

Źródło: M. Łowmiańska, Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku, Wydawnictwo Magistratu Miasta Wilna, Wilno 1929 r.

obsługę wiernych *lacinników*, ale na *greckich* braci w wierze¹⁷. Ciekawą informację podał Jan Kurczewski: *od czasu założenia było przy nim probostwo, które posiadał jeden z kanoników kapituły wileńskiej*. Informacja ta jednak odnosi się pewnie do św. Anny na Zamku, nie zaś do św. Anny w mieście¹⁸.

W 1506 roku, gdy Tatarzy zniszczyli Mińsk, Słuck i Nowogródek, znaleźli się w odległości zaledwie 60 km od Wilna. Przystąpiono wówczas do poprawy umocnień miejskich, remontowano je także nad Wilejką, a kiedy wbijano palisady sobór Preczystieński zatrzęsł się, zawałała się główna kopuła świątyni i zarysowały ściany — zwłaszcza wschodnia i południowa. Zrujnowanej katedry Aleksander Jagiellończyk nie pozwolił odbudować. Może więc w tym czasie królowa Helena zamiast do soboru Preczystieńskiego uczęszczała do świątyni św. Anny w mieście? Dopiero 19 czerwca 1511 roku na skutek prośby K. I. Ostrońskiego król Zygmunt I zezwolił na odbudowę soboru, co zrealizowano wznosząc pośrodku wielką kopułę i cztery narożne baszty. Historyk prawosławny Batuszkow określił styl odbudowanej świątyni jako gotycko–bizantyński¹⁹.

Nagromadzenie w Wilnie obok siebie kościołów związanych z akcją misyjną wśród ortodoksyjnych Rusinów nie kończy się na sąsiedztwie kościołów św. Bernarda ze Sieny i św. Anny. Po przeciwnej stronie ulicy od końca XVI wieku funkcjonował kościół św. Michała, należący do żeńskiego zgromadzenia sióstr bernardynek. Zgromadzenie to działało w Wilnie już od 1495 roku, ale pierwotnie mieściło się na Zarzeczcu. Przez pewien czas istniało przejście gankami ponad Wilenką do kościoła i męskiego klasztoru Bernardynów, ale w końcu XVI wieku już ono nie istniało, a bernardynki musiały chodzić przez most na Wilence do kościoła Bernardynów, co było bardzo utrudnione, zwłaszcza w czasie deszczów i zimy. Właśnie naprzeciw kościoła św. Anny w końcu XVI wieku miał swą rezydencję Lew Sapieha, który widząc śpieszące codziennie na modlitwy zakonnice postanowił ufundować im kościół i klasztor. Prace budowlane rozpoczęto w 1594 roku. Sapieha ofiarował swój pałac i dokupił kilka sąsiednich placów. Zakonnice do kościoła i klasztoru wprowadziły się w 1596 roku²⁰.

¹⁷ N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys statyba ir architektūra*, Vilnius 1989, s. 175–179; H. Kozakiewiczowa, *Z działalności budowlanej Zygmunta Augusta (kościół św. Anny–św. Barbary na Dolnym Zamku Wileńskim)*, Biuletyn Historii Sztuki, 1968, nr 4, s. 436–443; P. Śledziwski, op.cit., s. 1–32.

¹⁸ J. Kurczewski, op.cit., s. 164.

¹⁹ P. N. Batjuškov, op.cit., s. 125.

²⁰ *Klasztory bernardyńskie w Polsce...*, s. 556–560; Z. Hendel, *Kościół św. Michała w Wilnie*, Kraków 1906.

W 1867 roku dokonano przebudowy układu urbanistycznego w rejonie kościoła św. Anny i cerkwi sobornej. Adam H. Kirkor w swoim *Przewodniku historycznym po Wilnie i jego okolicach* wspominał: *Zajazd do soboru od ulicy Wielkiej był wąski i niedogodny. Dlatego otworzono nową ulicę od strony Placu Katedralnego, zbito starożytny młyn Królewskim zwany, zasypiano kanał pod Ogrodem Botanicznym i ulicę przeprowadzono przez Ogród Bernardyński mimo frontu kościoła św. Anny, zbito dzwonicę bernardyńską, folwark zakonnicy świętomichalskich oraz kilka domów między soborem a mostem, tak, że dziś sobor stoi na dużym placu i ma obszerny zajazd. Brzeg granitem wyłożono*²¹.

Rozpowszechnienie się gotyku w architekturze sakralnej cerkiewnej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego było związane bez wątpienia z działaniami podjętymi przez Aleksandra Jagiellończyka na przełomie XV i XVI wieku na rzecz zbliżenia obu konfesji. O ile za życia tego władcy przestrzegano zasady niewznoszenia i nieodbudowywania istniejących, a ulegających zniszczeniom i dewastacji cerkwi, o tyle w czasie rządów Zygmunta I odstąpiono od tego. Odbudowa zawalonego soboru metropolitalnego pw. Preczystej Bogorodzicy w Wilnie jest tego wymownym przykładem. Podobnie postąpiono w przypadku cerkwi pw. św. Borysa i Gleba w Nowogródku. Cerkiew tę wznoszono z fundacji K. Ostrogskiego, zwycięzcy spod Orszy, który ofiarował cerkwi wieś Bykowicze. Budowa trwała w latach 1514–1517. Na zewnątrz świątynia otrzymała dekoracyjne laskowanie formujące łuki ostre, a wewnątrz sklepienie gwiazdziste. Cztery filary ustawione wewnątrz świątyni pewnie pierwotnie dźwigały latarnię z kopułą²².

²¹ A. H. Kirkor, *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*, Wilno 1880, s. 191.

²² B. Kaczorowski, *Nowogródek. Historia i zabytki*, Warszawa 1992, s. 30; *Atlas pamjatnikov architektury i memorjalnych kompleksov Belorussii*, pod red. V. A. Čanturii, Minsk 1988, s. 7–8, 26–27.